

Ярун Г. М.

ВЗАЄМОДІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО *РИТИ* ТА ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО **RYTI* У РЕТРОСПЕКЦІЇ ТА ПРОСПЕКЦІЇ

*У статті досліджено відношення між сучасною українською мовною одиницею **рити** та її праслов'янським відповідником ***ryti** з погляду їхньої ретроспективної та проспективної взаємодії, встановлено зв'язок між структурами їхніх форми і змісту. У ретроспекції та проспекції виявлено мовний феномен як підставу історичного розвитку сучасного **рити**.*

Ключові слова: мовна одиниця, відношення, структура форми і змісту, ретроспекція і проспекція, мовний феномен.

Становлення, розвиток і функціонування лексико-семантичної системи сучасної української літературної мови, як будь-якої іншої мови, визначають одиниці основного словникового фонду. Кожна така одиниця є порівняно самостійним, індивідуальним та оригінальним утворенням, самотність якого доволі жорстко регламентована мовою. А це означає, що мова, як структурно й системно мотивована сутність, має постійно ідентифікувати себе та свої одиниці на всіх рівнях власної організації, встановлюючи обмеження на формування або скеровуючи процеси витворення й розгортання певної одиниці.

Науково-дослідницький досвід порівняльно-історичного мовознавства, кристалізована досвідченість методів опрацювання мовного матеріалу й безпрецедентні фундаментальні відкриття, що поглиблюють пізнання мови в її історичному й сучасному аспектах, спонукають аналізувати «кожен мовний феномен... із погляду діахронічного переплетення та взаємодії явищ різних рівнів, яке привело саме до даного синхронного стану, із погляду впливу явищ одного рівня на послідовні зміни в іншому» [3, с. 7]. Тож очевидно, що процес самоідентифікації належить до історично зумовленого систематичного ототожнювання мовою засобів і способів свого буття, які змінюють стан її одиниць або властивих їм явищ і впливають на усталені закономірності їхньої окресленості в певний період часу. Звідси випливає, що кожна мовна одиниця підпорядкована певним тенденціям, якими природна мова забезпечує власну тотожність і гнучкість у динамічних перетвореннях для виконання життєво необхідних для неї функцій.

Процеси мовної самоідентифікації стосуються насамперед лексичних одиниць мови та їхніх взаємовідношень, адже «будь-яке слово має відношення – пряме чи непряме – до всіх інших слів» [9, с. 290], а тому «в будь-якому слові... віддзеркалюється вся мова, проте в кожному по-своєму» [9, с. 290]. Учені переконані в тому, що кожне слово – це «система форм і значень, співвідносна з іншими одиницями мови» [1, с. 14], і в цьому вбачають своєрідність мовних одиниць, по-особливому пов'язану з їхньою *здатністю* до взаємодії.

Можна припускати, що у *здатності* мовних одиниць до взаємодії виявляється їхня взаємна передбачуваність у природній мові. А це наводить на думку про існування законів, за якими мова організовує себе, витворюючи свої одиниці й системно структуруючи форму і зміст у їхніх межах. Отже, мова регулює визначеність своїх одиниць, яку найчіткіше та найповніше репрезентують лексикографічні праці (зокрема тлумачні, перекладні, історичні та етимологічні словники). Ідеться, звісно, про відносну, а не абсолютну передбачуваність творчого потенціалу мови в породженні своїх одиниць, оскільки, на думку дослідників, «резерви смислотворення, його неоднозначність і відсутність повної передбачуваності пов'язані... з незвідністю функціонального аспекту мови до структурного, неможливістю повного переведення аспектів перервності й неперервності одного в інший» [7, с. 219].

Якщо зважати на своєрідність мовної одиниці, то доводиться визнати, що кожна з них у лексико-семантичній системі є доволі непростим утворенням, оскільки структури її форми і змісту

жорстко регламентовані відповідно до закономірностей системної організації природної мови. Тому «співвідношення форми і змісту в мові та мовних одиницях... належить до майже невичерпних об'єктів лінгвістичного аналізу» [6, с. 107], підпорядкованих природній мові як самопороджувальній, самовідтворювальній та самоорганізованій сутності.

Так, українське *рити* належить до багатозначних утворень у сучасній літературній мові. Лексичне значення *рити* як реєстрової одиниці в тлумачному «Словнику української мови» розкривається за допомогою шести рубрик, що репрезентують прямі й переносні значення «шляхом описово-логічного пояснення» [4, с. 134]: «1. Розкопувати, розривати, розпушувати що-небудь рихле, сипке. 2. Вибираючи, викидаючи землю, робити, копати заглиблення, яму і т. ін. 3. Викопувати, видобувати що-небудь із землі. 4. Перебирати, перекладати, ворухити що-небудь, шукаючи щось. 5. Підступно, таємно діяти на шкоду кому-небудь. 6. Те саме, що **ритися** 2» [10, с. 542]. Пояснювальна частина аналізованої словникової статті є лексикографічно зумовленим синтезом різноманітних відношень *рити* з іншими одиницями мови, які академічний «Словник української мови» уособлює в тлумачних відповідниках. Взаємовідношення *рити* та його тлумачних відповідників не лише лексикографічно обґрунтовані, а й системно й структурно об'єктивовані в мові, а отже, можуть бути предметом окремого наукового дослідження,

оскільки «проблема відношень потребує... деталізації» [8, с. 262].

Перша рубрика тлумачної частини досліджуваної одиниці співвідносить лексичну семантику *рити* насамперед з основними тлумачними відповідниками «розкопувати, розривати, розпушувати», друга визначає її за допомогою відповідників «робити, копати», третя вказує на лексико-семантичний зв'язок із «викопувати, видобувати», четверта виокремлює лексичне значення тлумачними відповідниками «перебирати, перекладати, ворухити», а п'ята й шоста рубрики репрезентовані, відповідно, тлумачними компонентами «діяти» і «ритися». Тлумачні компоненти увиразнюють структуру змісту багатозначної одиниці, окреслюють його 12-компонентний склад і є засобом «формування лексичного значення як цілісної автономної одиниці» [5, с. 68]. Отже, структурованість змісту *рити* зумовлюють семантичні структури його основних тлумачних відповідників: *рити* – «розкопувати, розривати, розпушувати, робити, копати, викопувати, видобувати, перебирати, перекладати, ворухити, діяти, ритися». Їхні відношення з іншими компонентами тлумачної частини забезпечують формування ускладненої структури змісту *рити* із жорстко окресленою лінійно-горизонтальною та лінійно-вертикальною спрямованістю зв'язків, які вказують на поліфункціональність семантичних відношень, лексикографічно об'єктивованих у «Словнику української мови»:

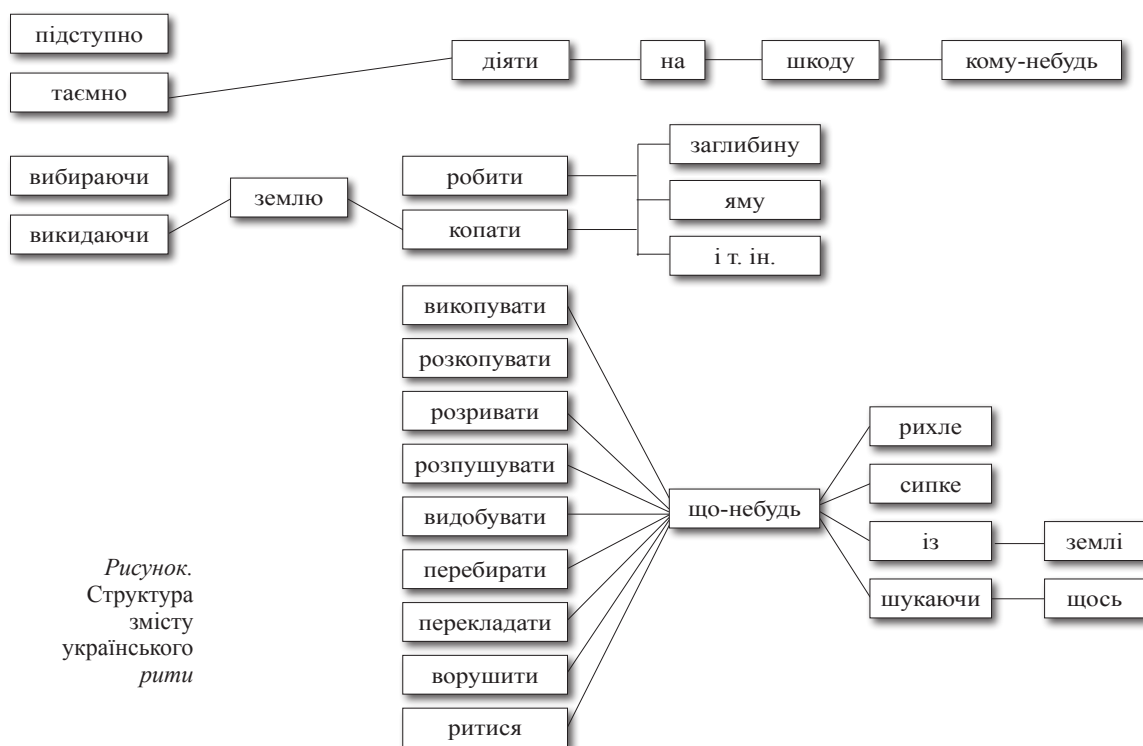

Рисунок.
Структура
змісту
українського
рити

Поліфункціональність семантичних відношень у межах змісту досліджуваної одиниці означає, що тлумачні відповідники є формою вираження компонентного складу його структури й «виступають своєрідними скріпами, за допомогою яких лексичне значення приєднується до семантичної системи як її елемент» [5, с. 68]. Звідси випливає, що поліфункціональність властива не лише семантичним відношенням у структурі змісту мовної одиниці, а й формі їхнього вираження, а отже, є однією з фундаментальних рис природної мови, які вона втілює у своїх одиницях і які віддзеркалюються у словникових статтях.

Якщо словникові статті, за визначенням Л. С. Паламарчука, «без перебільшення можна назвати стислими лексичними етюдами про життя того чи іншого слова» [4, с. 134], то цілком закономірно шукати у словниковій статті досліджуваної одиниці такі ознаки форми і змісту, за якими вона є однією з провідних у лексичному фонді сучасної української літературної мови. А це означає досліджувати її історію та джерело становлення, а тому потребує звернення до фундаментальних праць із порівняльно-історичного мовознавства й зокрема до етимологічних словників.

В «Етимологічному словнику української мови» подано дві статті з реєстровими омонімами: *pumi*¹ [2, с. 82–83] і [*pumi*]² [2, с. 83]. Взаємовідношення між ними потребують окремого історичного дослідження, в якому мають бути враховані й процеси та механізми, що зумовлюють творення омонімів у системі сучасної української мови, оскільки «омонімія так само, як і синонімія та антонімія, – явища значно складніші, ніж це відображається в існуючих... словниках» [5, с. 68]. Цю думку цілком підтверджують автори та укладачі «Етимологічного словника української мови», які припускають зв'язок діалектного *pumi*² «гравірувати» із пізнім праслов'янським *ryti* «різьбити», що постає з *ryti* «рити, копати» [2, с. 83].

Найдавнішим еквівалентом досліджуваної мовної одиниці *pumi* є праслов'янське *ryti*, спо-

віднене з литовськими *ráuti* «рити, копати», *rūtis* «яма для картоплі, льох», давньоіндійським *rāvati* «розбиває, роздробляє», ірландським *ruam* «заступ, лопата» [2, с. 83]. Етимологічний словник співвідносить форму і зміст праслов'янського *ryti* із сучасними *rvati*, *pumva*, *pumu*² і *piv*. Так, у словниковій статті з реєстровим *rvati* зазначено, що праслов'янське *rvati* пов'язане чергуванням голосних з *ryti* зі значенням «рити» [2, с. 35–36]. Це саме значення праслов'янського *ryti* зафіксоване в етимологічному витлумаченні реєстрового *piv* [2, с. 87]. Отже, найдавніший відповідник досліджуваного *pumi*, що має 12-компонентну структуру змісту в сучасній українській літературній мові, пов'язаний із праслов'янським *ryti*, зміст якого виражений двокомпонентною формою «рити, копати».

Досліджувані відношення між сучасною й давньою одиницями ґрунтуються на ретроспективному зв'язку, що увиразнює не лише їхню спорідненість, а і їхню структурну залежність, адже ці утворення належать до історично віддалених мовних систем: сучасне *pumi* має найдавнішого попередника у праслов'янському *ryti*, а праслов'янське *ryti* – сучасного свого наступника *pumi*. Це означає, що у витоках обох мовних одиниць – українського *pumi* і праслов'янського *ryti* – є спільна доісторія, яка стосується їхніх ретроспективних та проспективних відношень і в етимологічному словнику обґрунтована індоєвропейськими структурними формами **rū-/rou-* [2, с. 83]. Вони є особливими утвореннями в природній мові, яким має бути присвячено окреме дослідження, зокрема і з погляду їхньої ролі та місця у проспективному розвитку історично пов'язаних мовних одиниць – праслов'янського *ryti* та українського *pumi*. Цілком можливо, що індоєвропейські структури **rū-/rou-* у єдності зі змістом «рити, копати» є підставою для взаємодії досліджуваних мовних одиниць – мовним феноменом, який у перетвореннях і мінливості форми і змісту зберігає їхню сталість і спадковість.

Список літератури

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. ; Ленинград : Учпедгиз, 1947. – 784 с.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. – Т. 5 : Р–Т / уклад. : Р. В. Болдирев та ін. ; ред. кол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) – К. : ДНВП «Видавництво “Накова думка”», 2006. – Т. 5. – 704 с.
3. Маковский М. М. Теория лексической аттракции (Опыт функциональной типологии лексико-семантических систем) / М. М. Маковский. – М. : Наука, 1971. – 252 с.
4. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики) / Л. С. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1978. – 204 с.
5. Пешак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики / М. М. Пешак ; відп. ред. М. П. Фабіан. – Ужгород : Видавництво «Закарпаття», 1999. – 200 с.
6. Пешак М. М. Соотношение формы и содержания в моделировании речевой деятельности / М. М. Пешак // Методологические проблемы языкознания / отв. ред. А. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 107–127.

7. Прерывное и непрерывное / отв. ред. М. А. Парнюк. – К. : Наукова думка, 1983. – 312 с.
8. Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка / Б. А. Серебренников ; отв. ред. д. филол. н. В. П. Нерознак. – М. : Наука, 1983. – 319 с.
9. Скаличка В. Исследование венгерских звукоподражательных выражений / В. Скаличка ; Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967. – С. 277–316.
10. Словник української мови : в 11 томах. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 8. – 927 с.

H. Yarun

INTERACTION OF MODERN UKRAINIAN *PITI* AND PROTO-SLAVIC *RYTI* IN THE RETROSPECTIVE AND THE PROSPECTIVE CONNECTIONS

*The article investigates the relations of the structures of meaning of the modern Ukrainian linguistic unit numu and its oldest lexical equivalent, Proto-Slavic *piti. Such generative phenomena as semantic foundation of their historical development are traced in retrospective and prospective connections.*

*The study asserts that between the meaning of the modern Ukrainian language units numu and the meaning of its oldest lexical equivalent Proto-Slavic *piti there is a historical connection, and the modern and old meanings have a common origin. So the goal is not only to describe the relationships between contemporary Ukrainian and ancient Slavonic meanings but also to determine their specific structures and detect semantic grounds on which they are based.*

*In solving the problems that arise from the relationship of historically remote meanings of the Ukrainian numu and Proto-Slavic *piti, it is important to prime theoretical and practical achievements of comparative and historical linguistics, lexicology, and lexicography methodology.*

Lexicographical interpretation of the researched meaning numu outlines the nature of its structure and place in the semantic system of the modern Ukrainian literary language.

As generative phenomenon, the Indo-European meaning 'numu' determines the semantic foundation of interaction of the retrospection meaning of the modern Ukrainian and prospecting meaning of Proto-Slavic.

*In retrospective and prospective relationships of modern and ancient semantic meanings, we trace grounds 'numu' as generative phenomena in the structures of the meaning of the Ukrainian numu and Proto-Slavic *piti.*

Keywords: linguistic unit, structure of contents, retrospective and prospective connections, semantic foundation, linguistic phenomena.

Матеріал надійшов 19.09.2016